

Original Article

आधुनिक महाराष्ट्राच्या वैचारिक अधिष्ठानात महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे योगदान : एक
समीक्षात्मक अभ्यास

प्रा. राम महादेव चव्हाण

राज्यशास्त्र विभाग.

बॅ. बाळासाहेब खर्डेकर महाविद्यालय, वेंगुर्ला.

Manuscript ID:
yrj-140406

ISSN: 2277-7911
Impact Factor - 5.958

Volume 14
Issue 4
Oct-Nov-Dec.- 2025
Pp. 46 - 50

Submitted: 09 Oct. 2025
Revised: 25 Oct. 2025
Accepted: 20 Nov. 2025
Published: 10 Dec. 2025

Corresponding Author:
प्रा. राम महादेव चव्हाण

Quick Response Code:

Web. <https://yra.ijaar.co.in/>

DOI:
10.5281/zenodo.20827928

DOI Link:
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20827928>

Creative Commons

सारांश (Abstract):

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र सामाजिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक विषमतेने ग्रासलेला होता. जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, स्त्रीदास्य, अंधश्रद्धा आणि शिक्षणावरील मक्तेदारी यांमुळे समाजात मोठी दरी निर्माण झाली होती. अशा परिस्थितीत महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी सामाजिक परिवर्तनाची व्यापक चळवळ उभी केली. त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून सामाजिक समता, स्त्री-शिक्षण, शूद्र-अतिशूद्रांचे सक्षमीकरण आणि ब्राह्मणवादी वर्चस्वाविरुद्ध संघर्ष केला. त्यांच्या विचारांनी आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय आणि वैचारिक जडणघडणीस महत्त्वपूर्ण दिशा दिली.

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महात्मा फुले यांच्या सामाजिक-राजकीय विचारांचे विश्लेषण करून आधुनिक महाराष्ट्राच्या वैचारिक अधिष्ठानातील त्यांच्या योगदानाचा समीक्षात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे.

की-शब्द: महात्मा फुले, सत्यशोधक समाज, सामाजिक न्याय, स्त्री-शिक्षण, समता, आधुनिक महाराष्ट्र.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0), which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.

How to cite this article:

प्रा. राम महादेव चव्हाण (2025). आधुनिक महाराष्ट्राच्या वैचारिक अधिष्ठानात महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे योगदान : एक समीक्षात्मक अभ्यास. Young Researcher, 14(4), 46 - 50. <https://doi.org/10.5281/zenodo.20827928>

प्रस्तावना:

आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीमध्ये अनेक समाजसुधारकांचे योगदान आहे. तथापि, सामाजिक क्रांतीचे शिल्पकार म्हणून महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांनी भारतीय समाजातील जातीय विषमता, स्त्रीदमन आणि सामाजिक अन्याय यांच्यावर कठोर टीका केली.

फुले यांनी शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानले. त्यांच्या विचारांमुळे महाराष्ट्रात समता, बंधुता आणि सामाजिक न्यायाच्या मूल्यांना बळ मिळाले. आधुनिक महाराष्ट्रातील प्रबोधनवादी, पुरोगामी आणि लोकशाहीवादी विचारधारांचा पाया फुले यांच्या कार्यात आढळतो.

संशोधन समस्या (Research Problem):

महात्मा फुले यांच्या सामाजिक आणि राजकीय विचारांचा आधुनिक महाराष्ट्राच्या वैचारिक जडणघडणीवर नेमका कसा प्रभाव पडला, याचे सखोल विश्लेषण करणे ही या संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

संशोधन प्रश्न (Research Questions):

1. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक आणि राजकीय विचारांची प्रमुख तत्त्वे कोणती होती?

2. सत्यशोधक समाजाच्या कार्यामुळे महाराष्ट्रात कोणते सामाजिक परिवर्तन घडून आले?
3. स्त्री-शिक्षण आणि सामाजिक न्याय क्षेत्रातील फुले यांचे योगदान काय आहे?
4. आधुनिक महाराष्ट्राच्या वैचारिक अधिष्ठानात फुले यांच्या विचारांचे स्थान काय आहे?
5. समकालीन महाराष्ट्रात फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता कितपत आहे?

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):

1. महात्मा फुले यांच्या सामाजिक-राजकीय विचारांचा अभ्यास करणे.
2. सत्यशोधक समाजाच्या कार्याचे विश्लेषण करणे.
3. शिक्षण, समता आणि सामाजिक न्याय क्षेत्रातील योगदानाचे मूल्यमापन करणे.
4. आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीतील फुले यांच्या वैचारिक भूमिकेचा अभ्यास करणे.
5. त्यांच्या विचारांची समकालीन उपयुक्तता स्पष्ट करणे.

संशोधन गृहीतके (Hypotheses):

- H1: महात्मा फुले यांच्या विचारांनी आधुनिक महाराष्ट्रातील सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेला वैचारिक अधिष्ठान प्रदान केले.

- H2: स्त्री-शिक्षण आणि बहुजन शिक्षण क्षेत्रातील फुले यांचे कार्य आधुनिक महाराष्ट्राच्या प्रगतिशील विकासाचा पाया ठरले.
- H3: सत्यशोधक समाजाने सामाजिक समता आणि जातिविरोधी चळवळींना प्रेरणा दिली.
- H4: आधुनिक महाराष्ट्रातील पुरोगामी विचारधारा फुले यांच्या वैचारिक वारशातून विकसित झाली.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

हे संशोधन गुणात्मक (Qualitative), ऐतिहासिक (Historical) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) स्वरूपाचे आहे.

माहितीचे स्रोत:

- महात्मा फुले यांचे मूळ साहित्य
- गुलामगिरी (1873)
- शेतकऱ्यांचा असूड (1883)
- सत्यशोधक समाजाचे दस्तऐवज
- संशोधन पुस्तके
- जर्नल्स आणि संदर्भग्रंथ
- महाराष्ट्रातील समाजसुधारणा चळवळीवरील साहित्य

महात्मा फुले यांचे सामाजिक विचार:

महात्मा फुले यांच्या सामाजिक विचारांचा केंद्रबिंदू "मानवी समता" हा होता. त्यांनी:

- जातिव्यवस्थेला विरोध केला.
- अस्पृश्यतेचा निषेध केला.
- स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला.
- शिक्षणाचा प्रसार केला.
- शोषित वर्गांच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला.

फुले यांच्या मते सामाजिक विषमता ही भारतीय समाजाच्या अधोगतीचे प्रमुख कारण होती.

शिक्षणविषयक विचार आणि योगदान:

फुले यांनी शिक्षणाला सामाजिक मुक्तीचे साधन मानले. 1848 मध्ये त्यांनी पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका ठरल्या. फुले यांच्या शिक्षणविषयक विचारांची वैशिष्ट्ये

- सर्वांसाठी शिक्षण
- स्त्री शिक्षण
- बहुजन शिक्षण
- विवेकवादी शिक्षण
- सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षण

आज महाराष्ट्रातील शिक्षणाचा प्रसार आणि सामाजिक जागृती यामागे फुले यांच्या विचारांचा मोठा वाटा आहे.

सत्यशोधक समाज आणि सामाजिक परिवर्तन:

1873 मध्ये स्थापन झालेला सत्यशोधक समाज हा सामाजिक क्रांतीचा महत्त्वपूर्ण टप्पा होता. उद्दिष्टे

- जातिभेद निर्मूलन
- सामाजिक समता
- धार्मिक अंधश्रद्धेचा विरोध
- शोषितांचे सक्षमीकरण

सत्यशोधक समाजाने महाराष्ट्रातील बहुजन समाजामध्ये आत्मसन्मानाची भावना निर्माण केली.

फुले यांचे राजकीय विचार:

महात्मा फुले यांना प्रामुख्याने समाजसुधारक मानले जाते; परंतु त्यांचे विचार राजकीय स्वरूपाचेही होते.

प्रमुख राजकीय संकल्पना:

1. सामाजिक न्याय: राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा सामाजिक समता अधिक महत्त्वाची आहे.
2. प्रतिनिधित्व: शोषित आणि वंचित घटकांना सत्तेमध्ये प्रतिनिधित्व मिळाले पाहिजे.
3. लोकशाही: लोकशाही ही केवळ मतदानापुरती मर्यादित नसून सामाजिक समतेवर आधारित असावी.
4. राज्याची भूमिका: राज्याने दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी सक्रिय भूमिका घ्यावी.

आधुनिक महाराष्ट्राच्या वैचारिक अधिष्ठानात फुले यांचे योगदान:

आधुनिक महाराष्ट्रातील अनेक मूल्यांचा पाया फुले यांच्या विचारांमध्ये आढळतो.

1. सामाजिक न्याय: महाराष्ट्रातील सामाजिक न्याय चळवळींना फुले यांच्या विचारांनी प्रेरणा दिली.
2. पुरोगामी विचारधारा: विवेकवाद, विज्ञाननिष्ठा आणि सामाजिक समता यांचा प्रसार झाला.
3. स्त्री सक्षमीकरण: स्त्री-शिक्षण आणि स्त्री-हक्क चळवळींना दिशा मिळाली.
4. बहुजन चळवळ: राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांवर फुले यांचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो.

चिकित्सक विश्लेषण:

महात्मा फुले यांचे योगदान केवळ समाजसुधारणेपुरते मर्यादित नाही. त्यांनी भारतीय समाजरचनेचे चिकित्सक विश्लेषण करून सामाजिक विषमतेच्या मुळांवर प्रहार केला.

त्यांच्या विचारांमुळे:

- सामाजिक समतेची जाणीव निर्माण झाली.
- शिक्षणाचे लोकशाहीकरण झाले.
- बहुजन राजकारणाचा पाया रचला गेला.
- आधुनिक महाराष्ट्रात सामाजिक न्यायाची संकल्पना विकसित झाली.

तथापि, जातीय विषमता, सामाजिक भेदभाव आणि शैक्षणिक असमानता यांसारख्या समस्या आजही पूर्णपणे संपलेल्या नाहीत. त्यामुळे फुले यांच्या विचारांची प्रासंगिकता कायम आहे.

निष्कर्ष:

महात्मा ज्योतिराव फुले हे आधुनिक महाराष्ट्राच्या वैचारिक जडणघडणीचे प्रमुख शिल्पकार होते. त्यांनी सामाजिक न्याय, समता, शिक्षण आणि मानवी प्रतिष्ठा यांसारख्या मूल्यांवर आधारित समाजव्यवस्थेची संकल्पना मांडली. त्यांच्या विचारांमुळे महाराष्ट्रात प्रबोधन, सामाजिक परिवर्तन आणि बहुजन सक्षमीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. आजच्या काळात सामाजिक विषमता, शैक्षणिक असमानता आणि सामाजिक न्यायाचे प्रश्न अद्याप अस्तित्वात असल्यामुळे फुले यांच्या विचारांचे महत्त्व अधिक वाढले आहे. त्यामुळे आधुनिक महाराष्ट्राच्या वैचारिक अधिष्ठानाचा अभ्यास करताना महात्मा फुले यांचे योगदान केंद्रस्थानी राहते.

संदर्भसूची (References):

1. फुले, ज्योतिराव. (1873). गुलामगिरी.
2. फुले, ज्योतिराव. (1883). शेतकऱ्याचा असूड.
3. फुले समग्र वाङ्मय. महाराष्ट्र शासन प्रकाशन.
4. कीर, धनंजय. (1969). महात्मा ज्योतिराव फुले.
5. ओमवेट, गेल. (2008). जोतिराव फुले आणि भारतातील सामाजिक क्रांती.
6. Keer, Dhananjay. Mahatma Jotirao Phule: Father of Social Revolution.
7. Omvedt, Gail. Cultural Revolt in a Colonial Society.
8. जाधव, नरेंद्र. सामाजिक न्याय आणि फुले-आंबेडकर विचार.
9. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ प्रकाशने.
10. O'Hanlon, Rosalind. Caste, Conflict and Ideology.
11. Deshpande, G.P. Selected Writings of Jotirao Phule.
12. Government of Maharashtra, Social Reform Movement Documents.